

Abstract

RhetoricaScandinavica, ISBN 1397-0534

No 62, 2012, pp 75--90

Publisher: Retorikförlaget AB

Authors Marcus Willén, Uppsala University.

Title "The Lodge as a Public Sphere. Epideictic Aspects on Masonic Rhetorics" [Det slutna rummets offentlighet. Om epideiktisk frimurarretorik].

Abstract The article analyzes the rhetorical strategy of a memorial speech held by baron Gustaf Adolf Reuterholm within the Swedish Order of Freemasons in 1793. A question is how the orator deals with the strain between the presence of royalties, his own political power and the fraternal context. In the chapter degrees of "The Swedish Rite", the freemasons saw themselves as Knights Templars, true defenders of the Christian faith. And the idea of a life after death played a central role. The analysis shows that Reuterholm uses a self-centered rhetorical perspective to legitimize and strengthen his own political position, and how the adjustment of form to content challenges the genre boundaries.

Keywords epideictic oratory, genus demonstrativum, freemasonry, enlightenment, Sweden.

*Marcus Willén är postdoktor vid Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala Universitet, där han arbetar med projektet Odödlighetens tempel. Moral, mystik och maskulinitet inom Svenska Frimurare Orden 1735-1796.
marcus.willen@littvet.uu.se*

Marcus Willén:

Det slutna rummets offentlighet

Om epideiktisk frimurarretorik

I denna artikel analyseras ett minnestal hållet år 1793 inom Svenska Frimurare Orden, ett tal som framförs i en socialt sett sluten miljö med rikets högsta makthavare närvarande. I talet hyllar Gustaf Adolf Reuterholm den mördade Gustaf III, bortgångna frimurarbröder liksom den omyndige Gustaf IV Adolf. Detta ställer stora krav på anpassning av det epideiktiska talets retoriska strategier. Vilka konsekvenser får en talsituation med tre olika hyllningsobjekt för talets form och innehåll, särskilt när talaren dessutom eftersträvar att legitimeras sin egen maktställning?

En marskväll 1793, i Schering Rosenhanes palats på Riddarholmen i Stockholm (Svenska Frimurare Ordens stamhus 1778-1876), framträder baron Gustav Adolf Reuterholm (1756-1813) inför sina ordensbröder under "Ordens stora Högtids begående" och tar till orda:

Den stunden, som nu åter öppnat Vårt Tempel, hvars Portar i hela fem års tid, under de mäst oväntade skiften och händelser, varit tillslutne, är icke mera, såsom fordom, Glädjen och Vänskapen ensamne tillhörig.¹

1 Gustav Adolf Reuterholm, Tal hållit inför hans kongl. maj:t samt hans kongl. höghet hertigen af Södermanland, i *Stora Frimurare Logen på Riddarholmen den martii 1793* [...] (Stockholm: Kungliga tryckeriet, 1793), 3. För närmare kännedom om Reuterholms liv hänvisas till Kari Tarkiainen, "Gustav Adolf Reuterholm", *Svenskt Biografiskt Lexikon*, häfte

Ordenskapitel i Stora Landslogen (Stora Frimurare Logen), lavering utförd den 24 november 1796 av Carl August Ehrensvärd (1745-1800), NMH 55/1906, © Photo: Erik Cornelius, Nationalmuseum, Stockholm.

Öppningen placerar talet i tid och rum, samt gör bruk av historiens *topik*; den första meningen anspelar indirekt på en historisk förförståelse bland åhörarna, "öväntade skiften och händelser" – Gustav III:s ryska krig 1788-1790 och franska revolutionen 1789 – som båda lett till att verksamheten i frimurarlogen legat nere.² Det oroliga läget hade kulminerat i attentatet på Gustav III (1746-1792) under en maskeradbal på Kungliga Theatern (Operan) i Stockholm den 16 mars 1792. När kungen senare avled påverkade detta även frimurarorden som därmed förlorade sin stormästare. När Reuterholm nu framträder inför Stora Landslogen sitter de kungliga i kapitel-salens kor: Gustav III:s omyndige son och tronföljare, den fjortonårige Gustav IV Adolf (1778-1837) samt hans farbror, förmyndare och frimurarnas ordensmästare, hertig Karl (1748-1818). Runtom i logerummet sitter frimurare, främst adliga och tillhöriga de högsta frimurargraderna.

Sammankomsten benämns "Tempel" och "ordenskapitel" vilket anspelar på fri-

147. (Stockholm: *Svenska Biografiskt Lexikon*, 1998), 43-47. Se även den populärhistoriska biografien av John Chrispinsson. G. A. Reuterholm. *Den gråtande diktatorn* (Stockholm: Prisma, 2008).

2 Med loge avses i artikeln dels en sammanslutning av frimurare, dels det särskilt inredda samlingsrum där frimurarriten utspelar sig som ett rituellt drama.

murarnas symbolspråk där frimurarlogen ges en arkitektonisk och rituell gestaltning motiverad av pseudohistoriska föreställningar om Salomos tempel, medeltida murargillen och tempelherreorden. Templet utgör samtidigt en metafor för logen som minnesrum. Tematiskt sett markerar talets inledning både förstämning, sorg och saknad. Genremässigt antyder tempelmetaforiken och sorgtopiken att det rör sig om ett minnestal.

Begreppet "odödlighet" spelade en central roll när det svenska frimureriet tog form ideologiskt. Där fanns två aspekter av odödlighet. För det första var odödligheten i betydelsen av kristet evighetsperspektiv en bärande tanke i de ritualer som låg till grund för det "svenska systemet", understödd av att frimurarna såg sig som tempelriddare, trons försvarare. I detta fall motsvarade livet efter döden en himmelsk uppståndelse. Men odödligheten var även en fråga om kollektivt minne inom den frimureriska gemenskapen; loger och logemedlemmar ägnade stor kraft på att minnas sina avlidna bröder. Influerade av kungliga begravningsriter anordnades minnesloger med särskilda ritualer avsedda för att sörja över och hedra avlidna bröder. Varje loge anordnade årligen sådana ceremonier med obelisker, heraldiska vapen, sorgmantlar, sorgemusik, ljussymbolik och minnestal, allt för att gestalta sorgen, förmedla hoppet och samtidigt forma en gemensam självbild.

Denna artikel fokuserar på ett sådant tillfälle, en minnesfest i den nationella frimurarlogen. Reuterholms ceremoniella sorgetal i ordenskapitlet analyseras utifrån dess retoriska strategier,³ särskilt i förhållande till de personobjekt som skall hyllas. Artikeln är samtidigt en förstudie inom ramen för forskningsprojektet *Moral, mystik och maskulinitet inom Svenska Frimurare Orden 1735-1796*.⁴ Projektet som helhet utgår från hypotesen om värderingsförskjutningar inom frimurarorden i Sverige. Det rör sig om en studie om mentalitet, i gränslandet mellan idé-, retorik- och kyrkohistoria, där frågan om maskulinitet är central, dvs. hur manlighet konstitueras i fråga om värderingar, uttryck och organisation. Utifrån tidigare otillgängligt arkivmaterial är målsättningen att kunna visa hur talmännen i logerna befäster och utvecklar frimurarbrödernas gemensamma *doxa*, de föreställningar som åhörarna finner för sanna. Reuterholms tal ger i denna artikel möjlighet att visa på hur frimurarorden under 1790-talet, med jämlikhet och individens moralisk-religiösa resning som främsta mål, något motsägelsefullt har kunnat fungera som en offentlig politisk arena.

- 3 Rubrikens "frimurarretorik" utgör inte en genredefinition utan en kontextuell benämning. I de avseenden vi kan tala om "frimurarretorik" så rör det sig om en särskild framförandesituation, ofta med ett särpräglat bildspråk.
- 4 Det tvååriga projektet är finansierat av Vetenskapsrådet för åren 2011-2013. Hypotesen jag arbetar med är att den svenska frimurarordens värderingar förändras över tid, från humor före omkring 1750 mot en herrnhutiskt influerad religiositet under 1760- och 1770-talen som utvecklas till kristen mystik i kretsen kring Gustaf III, hertig Carl och Gustaf Adolf Reuterholm. Primärmaterialet är handskrivna frimurartal, främst från Svenska Frimurare Ordens omfattade handskriftssamling. Syftet är att beskriva frimurarlogen som retorisk arena och frimurarnas föreställningsvärld, samt uppmärksamma värderingsförskjutningar under tidsperioden.

Börd eller broderskap?

De manliga ordenssällskapen kännetecknas under 1700-talet av en ceremoniell broderlighet. En avgörande förändring för frimurarorden skedde under 1750-talet när kung Adolf Fredrik (1710-1771) engagerade sig som stormästare.⁵ Hans beskydd och närvaro gav frimureriet en legitimitet som ledde till att en stor del av den manliga hovkretsen upptogs i orden under 1750- och 1760-talet. De kungligas närvaro gav samtidigt upphov till en spänning mellan det offentliga livet och det slutna umgänget inom frimurarorden. Det uppstod så att säga en dissonans mellan den kungliga närvaron och frimureriets grundtanke att särskilja det som sker i logen från den "allmänna världen", en spänning i förhållande till föreställningen att frimurarlogen skulle vara fri från politisk diskussion och propaganda. Ett liknande resonemang möter vi hos Habermas: "[D]en hövisk-ridderliga representationens offentlighet är ingen sfär av politisk kommunikation. Den utvecklas också i full prakt under festdagar och högtider [...]"⁶ Under tidig frihetstid var frimurarorden en progressiv rörelse som gav uttryck för ett jämlikhetsideal i broderskapstanken. Men den tilltagande ceremoniella representationen och den aristokratiska höviskheten, från och med kung Adolf Fredriks inträde, innebar en gradvis förändring av de sociala koderna inom frimurarorden. Habermas har sett ett liknande fenomen inom tyska ordenssällskap där likställtheten övergår i över- och underordning och konkluderar sina iakttagelser: "De hemliga sällskapens praxis [broderskapstanken] blir offer för sin egen ideologi"⁷. En konsekvens av det kungliga engagemanget var ett mer differentierat rangsystem på bekostnad av jämlikhetstanken.

Inom det svenska frimureriet rådde en bestämd rangordning. Lägre frimurargrader, de så kallade "arbetsgraderna" utgjorde en borgerlig sfär medan kapitelgraderna, "det aristokratiska sällskapet [...] tjänar monarkens representation", för

- 5 Frimurarorden grundades 1717 i London och spreds i Europa och ländernas handelsvägar. Orden, introducerad i Sverige 1735, och ställd under kungligt beskydd 1753, hade år 1800 upptagit fyrtusen bröder i hela riket. Kvinnliga och blandade frimurarloger förekom, dock i mindre omfattning. Frimurarlogerna organiserades ursprungligen i tre grundläggande grader med fasta ämbeten som ordförande mästare, talman, ceremonimästare, sekreterare, skattmästare och två bevakande bröder. Logerna utgjorde ett transnationellt, manligt nätverk. Detta eftersom sättet att organisera loger var likartat över hela världen, att jämföra med R W Connells begrepp "globalizing masculinities", beskrivet som "the interaction of many local gender orders multiply the forms of masculinity present in the global gender order. At the same time, the creation of institutions and communications that operate across regions and continents also creates the possibility of patterns of masculinity that are, to some degree, standardized across localities", R. W. Connell, "Globalization, Imperialism, and Masculinities", *Handbook of Studies on Men & Masculinities*, red. Michael S. Skimmel, Jeff Hearn & R. W. Connell (Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 2005), 74.
- 6 Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet*. Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället [*Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. (Luchterhand, Neuwied 1962; senare utgåva, Frankfurt am Main 1990)], 4 uppl., övers. Joachim Retzlaff (Lund: Arkiv, 2003), 17.
- 7 *Ibid.*, 37. Enskilda iakttagelser av Habermas används här för att belysa talets kontext. Där emot ställer jag mig tveksam till hans kategorisering av borgerlig offentlighet som en typ, särskilt som begrepp i medvetande och som företeelse i samhället.

att låna Jürgen Habermas beskrivning av fenomenet.⁸ Ännu 1785 fanns inga ofrälse i kapitlet, något som framgår av Reuterholms handskrivna matrikel för det året.⁹ Det synliga uttrycket för kungens och adelns dominans är vad Habermas kallar *offentlig representation*, en sfär av offentlighet där “innehavaren representerar makt- en offentligt: han visar sig, framstår som förkroppsligandet av någon högre makt”,¹⁰ eller mer specifikt:

Utvecklandet av den representativa offentligheten är knutet till personliga attribut: insignier (kännetecken, vapen), vanor (klädsel, frisyr), gester (hälsningar, åtbörder) och retorik (tilltalsform, formellt tal över huvud) eller med andra ord kodex för ädelt uppträdande.¹¹

Denna beskrivning gäller även framförandesituationen i frimurarlogen. Såväl Reuterholm som hans åhörare manifesterar och markerar rang genom olika uppförandedekoder. Det gäller klädsel (ordensdräkter med gradband, förkläden och svärd) placering i salen (enligt grad), ordenssalen (obelisk etc) och ordnade beteenden (processioner och ordenstecken), allt i enlighet med det höviska frimureriets praxis.

Reuterholm som orator

Vid tiden för talet är Reuterholm redan en erfaren parentator inom och utom frimurarorden. Det som komplicerar saken vid detta tillfälle är att han även representerar makten i riket. Sedan drygt ett år tillbaka är Reuterholm den drivande kraften i förmyndarstyret, i praktiken hertig Karls ställföreträdare.¹² Han har varit den drivande bakom tryckfrihetsförordningen från den 11 juli 1792. Men tillväxten av oppositionella politiska klubbar har fått honom att ompröva sitt beslut. Lägg därtill avgörande händelser som gatuslagsmål i Stockholm, kallat det Ebelska upploppet, den 7 januari 1793 och giljotineringen av Ludvig XVI den 16 januari. Hela situationen får honom att gradvis verka i motsatt riktning. I december utfärdar hertigen en varning mot överträdande mot förordningen, liksom en varning mot att sprida falska rykten.¹³ Och den 8 januari införs ett förbud mot allmänna sammankomster i staden samt mot s.k. “olovliga” klubbar, allt detta för att motverka revolutionära

8 Ibid., 19.

9 ”Matricell och förteckning på storcapitlet i Stockholm, samtelige herrar, riddare och ledamöter år 1785”, nr 161.3, Svenska Frimurare Ordens arkiv, Stockholm.

10 Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet*, 16.

11 Ibid., 17.

12 Ett exempel på Reuterholms fruktan för Gustav III ges till exempel i de orakelfrågor som han tillskriver det ockulta sällskapet De Upplyste i Avignon hösten 1789, han skriver: “Si il re di Svezezi fera ancora de maggiormente persecutjone contra me?” (Om kungen av Sverige [Gustaf III] återigen kommer att intensifiera förföljelsen av mig?), översättning från italienskan av Ulla Svahn, se Kjell Lekeby (red.), *Gustaviansk mystik. Alkemister, kabbalister, magiker, andeskådare och skattgrävare i den esoteriska kretsen kring G. A. Reuterholm, hertig Carl och hertiginnan Charlotta 1776-1803*. (Sala/Södertälje: Vertigo, 2010), 179.

13 Thomas von Vegesack, *Smak för frihet. Opinionsbildningen i Sverige 1755-1850* (Stockholm: Natur och kultur, 1995), 130.

strömningar i riket.¹⁴ Mot den bakgrunden är det är rimligt att tänka sig att åhörarnas förförståelse väcker frågan hur Reuterholm kommer att förhålla sig till den av honom tidvis fruktade Gustav III, samt Gustav IV Adolf, särskilt som båda är objekt i talet. Denna politiska anspänning är förenad med ytterligare en retorisk förväntan, föreställningen om Reuterholm som en omständlig retor. Den bristfälliga retoriken uppmärksammas i *Svenskt biografiskt lexikon* där Kari Tarkiainen noterar att Reuterholm

hyste stort intresse för litteratur och trodde sig äga ovanliga talanger inom dessa områden. Efter att ha fått makten skisserade han hyllningar till kungahuset på prosa, som någon poet, t ex Leopold, fick förvandla till dikt. R[euterholm] älskade också att uppträda som talare, och hans vackra, blomsterrika fraser klingade i regel väl från talarstolen, men deras innehållslöshet avslöjades vid närmare analyser.¹⁵

Den ”blomsterrika” retoriken kan, i fråga om det aktuella minnestalet, till viss del förklaras utifrån genrens karaktär. Det epideiktiska talet (gr. *deixis*, ’uppvisa’) innebär ju inget specifikt ställningstagande utifrån en särskild frågeställning.¹⁶ Talaren uppvisar och beskriver ett (person-)objekt. Aristoteles särskiljer därigenom det demonstrativa talet från den politiska och juridiska (*genus deliberativum* resp. *genus giudiciale*). Han definierade det deiktiska talets främsta syfte som att lovprisa/smäda och mottagarna benämndes ”åskådare” vilka uppbyggligt tänktes spegla sina liv i talets avskräckande eller upphöjande exempel. Applicerat på det gustavianska minnestalet sätts fokus i första hand på hur själva denna uppvisning går till, och i andra hand hur levnadssteckningen relateras till verkligheten; frågan om talet som konstverk, det vill säga ”hur” är därmed överordnad ämnet, liksom talets ”vad” och dess historicitet.¹⁷

14 Ibid, 294. Om Reuterholms inblandning i tryckfrihetsförordningen och senare begränsningar av den skriver Martin Nylund i *G. A. Reuterholm under förmyndartiden 1792-1796* (Uppsala: Appelbergs boktryckeri, 1917), 17ff. Se även Mikael Alm, *Kungsord i elfte timmen. Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772-1809*. (Diss. Stockholm: Atlantis, 2002), 195-197 liksom Göran Anderberg, ”Reuterholm – vännen på gott och ont”, i *Hertig Carl och det svenska frimureriet*, red. Dan Eklund, Sten Svensson & Hans Berg (Uppsala 2010), 298.

15 Kari Tarkiainen, ”Gustav Adolf Reuterholm”, i *Svenskt biografiskt lexikon*, 146. Artonhundratalets historieskrivning nedvärderade och svärtade Reuterholms insatser. Här finns det därför anledning att erinra sig Erik Lönnroths omprövande minnesteckning där han lyfter fram Reuterholms politiska förtjänster: ”Gustaf Adolf Reuterholm. Minnesteckning av herr Lönnroth”, *Svenska Akademiens handlingar från år 1986*, 30, (Stockholm: Svenska Akademien, 2001), 43-56.

16 Se Lisa Storm Villadsen, ”Kan man undskylde fortidens feltrin?”, *Rhetorica Scandinavica* [temanummer: epideiktisk retorik], 36 (2005), 65-77. Storm Villadsen undersöker den offentliga ursäktens retorik ”genom den epideiktiske genrens optik” (77), och kommer utifrån begreppet ”retorisk agency” (66) fram till slutsatsen att genren synliggör språket roll som är ”at skabe, vedligeholde eller problematisere fælles værdier” (77). Hon resonerar att talarens beklännelse av skuld och svar på kritik gör försoning möjlig. I fallet Reuterholm rör det sig emellertid om ett indirekt urskuldande, där epideiktiken syftar till att öka talarens politiska legitimitet genom uppvisad lojalitet mot kungamakten.

17 Stefan Matuschek, ”Epideiktische Beredsamkeit”, *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*,

Aristoteles såg den epideiktiska genren som den mest litterära. Quintilianus ansåg i sin tur att den tillät mer ornamentering än de andra två motiverat utifrån dess syfte att behaga åskådaren.¹⁸ Här vill jag dock lyfta fram det demonstrativa talets pedagogiska funktion, som i minnstalet innebär att talaren genom ett exemplum medvetandegör åhörarna om deras religiösa, moraliska och samhälleliga plikter, betraktade ur ett evighetsperspektiv.

Att studera en undermåligt komponerat text, som i fallet med det aktuella frimurartalet, innebär att strukturen blir opak för läsaren/lyssnaren och sätts i förgrunden. Reuterholms tal följer visserligen den klassicistiska mallen för ett åminnelsetal:¹⁹ *exordium*, inledningen som skildrar *luctus* (sorg, klagan) och utpekar den som skall parenteras; *narratio*, levnadsbeskrivningen (genealogi, biografi och dödsorsak) som syftar till att skildra den avlidnes dygd; *peroratio* den avslutande beskrivningen av hur dygden belönas.²⁰ Formschemat utgör självfallet en kraftig förenkling. Men inte ens denna förenklade form följer Reuterholms tal. Detta eftersom texten innehåller vad som kan beskrivas som ”tal i talet”. Även i det mindre formatet vi möter egenheter: skiftande hyllningsobjekt; återkommande metakommentarer över talsituationen och talets form. Frågan är vad, vem eller vilka som egentligen är objekt är i Reuterholms tal: logen, den mördade kungen, den minderårige kungen, de avlidna kapitelbröderna, eller rentav talaren själv?

När känslan får tala

Ambivalensen kring talets objekt är ett resultat av att Reuterholm, som jag redan antytt, söker uppnå flera syften. I *exordiet* är det centrala temat vad vi kan benämna som ”brödernas sorg över förlorad vänskap”. Reuterholm talar: Saknaden och sorgen

möta er nu här, Mine Bröder, i förödelsens spår. Vid denna sorgeliga Vård vänta de af Eder ömhet, de Offer, våra löften och förbindelse evärdeligen helgat åt en ouplöslig förening”. (3)

Sorgetemat varierar därefter på flera olika sätt, samtidigt som Reuterholm vid upprepade tillfällen uppmärksammar sitt uppdrag som talare: ”Jag nu åläggas, at tolka Dess och Ordens nya mistningar”. (6) Reuterholm talar om ”den svåra plikten, at än öka Eder billiga smärta, återkallandet av de många sårade förluster”. (3) Något senare återkommer han till uppdraget igen: ”Ack! Mine Bröder! Hvi blef det då jemt min tunga lott, at så ofta hos Eder nödgas återkalla dessa stridande känslor?” (4) Genom att understryka sin erfarenhet som parentator söker Reuterholm legitimera sitt eget uppdrag som talare, när han till exempel skriver att “[...] Vän-

band 2, red. Gert Ueding (Tübingen: Max Niemeyer Verlag 1994), 1258.

18 Yun Lee Too, ”Epideictic genre”, i *Encyclopedia of Rhetoric*, red. Thomas O. Sloane, (Oxford: Oxford University Press, 2001), 253.

19 För en översikt över äldre tillfälleslitteratur, se Per S. Ridderstad, ”Vad är tillfällesdiktning? En kort översikt”, *Personhistorisk tidskrift*, 3 (1980), 25-41.

20 Se Rolf Hillman, *Gustaviansk retorik. Stilstudier i Svenska akademiens med stora priset belönade äreminnen 1786-1803* (Diss. Stockholm: Nordic Academic Press, 1962), s 65-73.

skapen har anförtrott mig Vården af sina Längder, på det jag, med ny plåga, skulle behöfva öppna dem, och med ökad smärta, städse för Eder upprepa Nya förluster?” (4) Eller med andra ord: “Ofta har jag redan, Mine Bröder! inför Eder fullgjort denna tryckande plikt [...]”. (6) Det naturliga skulle ha varit att så tidigt som möjligt tona ner parentatorns roll till förmån för den hyllade personen. I stället avbryter Reuterholm sorgmotiven med denna och liknande metakommentarer. Talarens upprepade självcentrering får, med dess fokus på själva uppdraget formulerat som “den tunga plickten” (4), därmed anses vara ett brott mot genrekonventionen med dess ideal om en *transparent* minnestalare.

Den för genren obligatoriska underdriften av talarens egen retoriska förmåga dröjer; det som inte infinner sig är vad Ernst Curtius har kallat *bescheidenheitstopos* (blygsamhetsformler), i syfte att skapa välvilligt inställda åhörare.²¹ I stället för att vara anspråklös upprepar Reuterholm uppdragets tyngd alltför många gånger för att kunna främja åhörarnas välvilja. Var gång Reuterholm kommenterar sitt uppdrag så relaterar han detsamma till sin egen känsla: “Den tunga plickten hade kanske bordt tilfalla et mindre känslöfullt hjerta än mitt [...]” (4), betecknande för den sengustavianska retorikens förromantiska stil. Känslan föregår kallet, först då en sjättedel av talet har avverkats ödmjucar han sig uttryckligen inför själva uppgiften som talare:

Et Tal, som Konsten skulle pryda, eller efter dess reglor afmätas, vore här således föga möjligt. Jag följer derföre hellre nu åter min vana, at låta hjertat ensamt och enkelt tolcka de känslor, det samfält med Eder Mine Bröder! Vid så många rörande förluster delar, öfvertygad, att dess okonstlade och rena språk hos Eder igenkändt, tillika blifver den bästa ursäkt för Egna bristande gåvor, och uracktlätne, icke sökte, främmande prydnader. (6-7)

Reuterholm låter “hjertat” tolka och tala; kommentaren blir en reservation över talets formmässigt och stilistiskt sett vaga gestaltning. Han ställer återigen sitt uppdrag i förgrunden på bekostnad av de personer som skall parenteras. Den retoriska strategin förefaller därigenom mer fokuserad på *ethos* (att höja åhörarnas välvilja för talaren) än sak- och personinriktad (dygd, åminnelse). Till Reuterholms försvar kan man anföra att hans upprepningar och känsloutbrott, utöver att fungera som stilistiska ornament, understryker *pathos* i en tid då åhörarna var kritiskt medvetna om hans politiska ställning.

Den dubbla parentationen

Den aktuella retoriska situationen kräver en balansgång av Reuterholm, både vad gäller talets form och innehåll. När Reuterholm övergår i *narratio*, talets biografiska del, emotser åhörarna en levnadsteckning över Gustav III:s liv. Denna förväntan

21 Se Janne Lindqvist, *Dygdens förvandlingar. Begreppet dygd i tillfallestryck till handelsmän före 1780*. Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet, 38 (Diss. Uppsala, 2002), 130 och vidare Ernst Curtius, *Europäisches Literatur und Lateinisches Mittelalter* (Bern: Francke, 1948), 91.

infrias men Reuterholm talar inte bara om en “Beskyddare, af en Konung” utan även om “Aderton Lysande Bröder” som skall parenteras. (6) Att som Reuterholm uppmärksamma flera personobjekt genererar en intressekonflikt som kräver ett val av tyngdpunkt i talet. Här finner vi en dubbel parentation över både individ och grupp. Frågan som infinner sig är hur Reuterholm kommer att balansera mellan dessa båda kategorier.

Reuterholm väljer en okonventionell lösning. Minnesteckningen över kungen begränsas till att uppmåla förlusten och anspela på mordet. Noteras kan att topiker som till exempel har med uppfostran, karriär och familjeförhållanden saknas.²² Personliga förtjänster omnämns utan att de preciseras närmare, inte helt oväntat från en person som tidvis uttryckt sitt hat mot kungen. Reuterholm är inte omedveten om de förväntningar som åhörarna kan ha på talets biografiska del:

Det tillhör icke Vänskapen, at här granska en konungs steg och bedrifter eller de driffjädrar, som värckat de flere underliga skiften och händelser, hvar-til Vi, dessa senare åren, varit bestörte åskådare [...]. (9)

Ironiskt nog motiverar Reuterholm den partiella levnadsteckningen utifrån “Vänskapen”. Ordet “Vänskap” kan, mot bakgrund av hans ambivalenta förhållande till kungen, förstås som ironi men anknyter i vidare bemärkelse till broderskapet, den kollektiva broderskapstanke som kännetecknade 1700-talets ordenssällskap. Vänskapens innebörd bör här även ses i relation till den förromantiska känslökulten och den för tiden typiska intimiseringen av personliga relationer.²³ Vänskapsband spelade också en central roll när Reuterholm upprättade sociala nätverk, eller som det heter i artikeln “Reuterholm och porträttkonsten”: “Vänskapskulten var kanske det väsentligaste inslaget i Reuterholms sociala liv.”²⁴

Redan i mitten av talet får talet drag av avslutning. Reuterholm framhåller att frimurarorden “vördar Monarchen – men firar endast minnet av en Broder”. (9) Syftet kan uppfattas dubbelt, att Reuterholm intimiserar samtidigt som han bagatelliserar. Han talar om att kungen står inför Guds tron för att ta emot sin dom, men han undviker att tala om kungens dygdiga förtjänster och himmelska belöning. Som kung skall han i stället “dömmas av en oväldug Eftervärld, denna Konungs rätta domstol!” (9) Reuterholm framhåller att kungen inte bör dömas i förtid, “och mig

22 För en utförlig beskrivning av levnadsteckningens topiker och regelmässiga uppbyggnad hänvisas till Göran Stenberg. *Döden dikterar. En studie av likpredikningar och gravtal från 1600- och 1700-talen*. (Diss. Stockholm: Atlantis, 1998), 111-180.

23 Se Anderberg, “Reuterholm – vännen på gott och ont”, s 298-331, som särskilt beskriver hur Reuterholm bygger upp vänskapliga och officiella nätverk. För ett översiktligt resonemang kring en alltmer individualiserad syn på vänskapsförbindelser under 1700-talet hänvisas till Eva Österberg, “Vännerna och jaget. Att bli individ tillsammans med andra”, *Förmoderna livshållningar. Dygder, värden och kunskapsvägar från antiken till upplysningen*, red. Marie Lindstedt Cronberg & Catharina Stenqvist (Lund: Nordic Academic Press, 2008), 65.

24 Magnus Olausson & Solfrid Söderlind, “Reuterholm och porträttkonsten”, *Gustav Adolf Reuterholm och den gustavianska porträttkonsten*, red. Solfrid Söderlind, Nationalmusei utställningskatalog 542 (Stockholm: Nationalmuseum, 1991), 28.

enskilt aldraminst [...] ansedd som jävig [...]. (10) Reuterholm skjuter därigenom upp själva äreminnet till eftervärlden och undviker att hantera sitt komplicerade förhållande till kungen.

Efter den i talet inskjutna parentationen över kungen har Reuterholm att förhålla sig till övriga bröder som gått bort, men han underlåter medvetet och uttalat att teckna deras minne. Två av bröderna omnämns kortfattat, de övriga nämns endast till titel och namn, utifrån motiveringen att då “lären I, Mine Bröder, icke mistycka, om jag ej särskildt för hvar och en af dem uppräknar de de flere gemensamma anledningar till afsknad, Deras förlust Oss gifvit.” (15)

Talet övergår därefter oväntat över från ett minnestal till ett lovtal över Gustav IV Adolf, från en epideiktisk subgenre till en annan.²⁵ Mönstret för hyllningen har antytts tidigare i talet, då talades det om kungens “storvärck, som för andra gången skall göra GUSTAV ADOLPHS Namn dyrkadt och oförgäteligt hos våra efterkommande!” (12) Anspelningen gäller Gustav II Adolfs (1594-1632) gärningar under trettioåriga kriget, ett hjälteideal inom den gustavianska historieskrivningen. Namnanalogin uttrycker Gustaf III:s heroiska förhoppningar för den unge Gustav IV Adolf, samtidigt som den underliggande tanken för Reuterholm är att militär kamp för riket och blodsoffer leder till odödlig berömmelse. Efter apostroferingen “DU ÄLSKADE FURSTE” (20) återger Reuterholm en katalog över dygdiga gärningar som alla syftar till samma tema: odödlighet genom ära. Orden är riktade till den minderårige kungen “som så ädelmodigt trotsat Elementer och dödar”, “[s]om villigt låtit Din [sic] blod rinna för Fosterlandet” (ibid.). Logiken i kungahyllningen är enkel. Att ta till våld för fosterlandet skänker ära som leder till evig belöning. Sätten att beskriva äreminnet är tidstypiska: “segrens lager”; “Ärestoder”; “en oföränderlig kärlek”; “Odödligheten” (20-22). Det Reuterholm gör är att han förutspår den underårige kungens framtida eftermäle. Genom minnestematiken sammanbinder han därmed talets tre delar: parentationerna över Gustav III respektive frimurarbröderna och avslutningsvis hyllningen av Gustav IV Adolf.

Genrehybrid

Textanalysen av Reuterholms tal visar på en form av genrehybrid i tre led. Det första ledet ansluter till det gustavianska äreminnets genrekonvention att parentera en person. Det andra ledet är den mer ovanliga kollektiva parentationen, som påminner om minnestal som hålls över stupade soldater etc. Moderna exempel på sådana kollektiva minnestal finner vi i det som president Johnson höll efter mordet på John F. Kennedy år 1963, undersökt av Kathleen Hall Jamieson & Karlyn Kohrs Campbell i artikeln “Rhetorical Hybrids: Fusions of Generic Elements”,²⁶ eller i president Rea-

25 Se Matuschek, “Epideiktische Beredsamkeit”, i *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, 1258, och hans förslag på indelning i subgenrer: ”Panegyricus (Festrede), Enkomion (Lobrede), Epinikon (Siegenlob), Epitaphios (Leichenrede).” Kategorierna utgår från talens praxis och kontext snarare än utifrån formmässiga kriterier.

26 Kathleen Hall Jamieson & Karlyn Kohrs Campbell, “Rhetorical Hybrids: Fusions of Generic Elements”, *Quarterly Journal of Speech*, 68 (1982), 146-157.

gans tal efter explosionen av rymdfärjan Challenger år 1986. Återvänder vi till frimurartalet summerar de båda första leden sorgen utifrån ett liv eller en händelse. Det tredje ledet i talet är däremot present och framåtblickande; den som hyllas är närvarande och hyllningen präglas därför av förhoppningsfulla förutsägelser utifrån den aktuella situationen. Inom ett och samma tal är tre tempi verksamma: dåtid, nutid och framtid. Detta erinrar om Aristoteles genreindelning och tanken att det demonstrativa talet utmärkte sig genom möjligheten att hänvisa till både till framtiden och till det förflutna.

Hyllas dem som hyllas bör

Fram emot talets slut visar det sig tydligt att Reuterholms retoriska strategi, socialt sett, syftar till att uppnå en förstärkt ömsesidig lojalitet mellan kungamakten och frimurarbröderna. I talets *peroratio* utbroderar Reuterholm en hel sida åt denna allians. Budskapet sammanfattas i avsnittets sista mening: För en kung som beskyddar frimurarorden “blifve Dess namn evigt grönskande och oförgäteligt!!!” (24) Därefter kommer den för äreminnet obligatoriska skildringen av dygdens belöning. I ett ordinärt åminnelsetal hade Reuterholm kunnat begränsa sig till att framställa hur den avlidne närmar sig det himmelska. Men i detta tal skildrar han, som en direkt konsekvens av flera hyllningsobjekt, först en jordisk och därefter en himmelsk belöning. Det jordiska perspektivet anspelar på riddarromantiken inom orden, det “Dyra Brödraskap, som prydt med Korssets heliga tecken samlat sig till Dess Åras försvar” (25) Riddaridealen anspelar, som tidigare nämnts, på frimureriets pseudo-historiska anspråk på att vara en världsomspännande arvtagare till tempelherreorden.²⁷ Reuterholm förbinder dessa ideal med sällskapets *doxa* formulerad som en ridderlig strävan efter “Guds ära” och “Medmänniskors lycksalighet”. Och han kontrasterar dessa riddarideal mot det han benämner “oförtjenta förföljelser” och “Verldens otacksamhet”, underförstått en analogi mellan tempelherreordens undergång och det samtida frimureriet.²⁸ I talets sista stycke förenar han det jordiska (framgång och ära) och det himmelska perspektivet (minnet och evigheten) genom en smidig övergång. Reuterholm fyller Ordens mål och det som sker under den aktuella minneshögtiden med eskatologiskt innehåll; att fira “Vår Ordens stora Högtid” är detsamma som att gestalta “Evighetens annbrytande klara dag” då glansen skall vara “utspridd över Jordens yta” (25) Den jordiska återställelsen fullbordar alltså frimurarordens/tempelherreordens missförstådda verk och gör dess hemlighållna verksamhet synlig, om man får tro Reuterholm, och förverkligar hoppet om en återförening med de bröder som gått före:

Vi dock omsider återfinna hvarandra, frälste och lyckelige, där minnet av det-

27 Lekeby, *Gustaviansk mystik*, 518.

28 Se Malcolm Barber, *Det nya ridderskapet. Tempelherreordens historia* [*The New Knighthood. A history of the Order of the Temple*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994]. Översättning: Joachim Retlaff (Stockholm: B. Östlings bokförlag, Symposion, 1996), 309. Där skildrar han uppkomsten av den pseudohistoriska myten om frimureriets anciennitet och ursprung i tempelherreorden.

ta korta livvets öden och omskiften ännu skall utgöra en ljuflig tilökning i allas Vår sällhet. (26)

När Reuterholm därigenom summerar det svenska kapitelfrimureriets kristna ideologi – plikten mot Gud och hoppet om frälsning – fyller han som talare en ideologiskapande funktion. Eller som Margaret C. Jacob uttrycker det i *Living the Enlightenment*, hennes inflytelserika studie av det europeiska frimureriet: "Within freemasonry the orators were the key figures; they must educate their brothers".²⁹ Anledningen till att talmän som Reuterholm hade en så framskjuten position, även i den formella ordenshierarkin, ser jag som en naturlig följd av den statiska karaktären på ritualtexter och rituella handlingar. Medan mycket av logens rituella verksamhet var fast och förutbestämd gav tillfällesretoriken möjlighet till situationsbestämda uttolkningar av verksamhetens mål och mening.

Rit och retorik

Frimurartalet framförs i en specifik kontext. Framförandesituationen är också en förutsättning för talets gestaltning som fiktion, eller som Yun Lee Too uttrycker det sin artikel "Epideictic genre":

The orator praises or censures actions, individuals, speeches and qualities, drawing attention to external circumstances, physical attributes, and character and attributing characteristics that are not present.³⁰

Att det epideiktiska talet är förknippat med en gemenskap "här och nu" gör det dock ibland underordnat andra faktorer, som Walter H. Beale uppmärksammat i "Rhetorical performative discours: A new theory of epideictic". Beale lyfter exemplet med kyrkliga begravningar där han menar den sociala riten dominerar över griftetalets budskap: "Though the function of reinforcing traditional values may never be entirely absent from epideictic speeches, it is in many cases entirely secondary."³¹ Han sammanför också flera tänkbara kriterier för genrebestämning av epideiktisk retorik (stil, lovprisning och smädelse, retorisk och social funktion) under begreppet "rhetorical performative", definierat som en

[u]nified act of rhetorical discourse which does not merely say, argue or allege something about the world of social action, by which constitutes [...] a significant action itself [...] may refer to or propose actions and may in doing so be correct or incorrect, convincing and unconvincing, the performative rhetorical act participates in action, and in doing so may be appropriate or inappropriate [...]³²

29 Margaret C. Jacob, *Living the Enlightenment. Freemasonry and Politics in Eighteenth-Century Europe* (Oxford: Oxford University Press, 1991), 145. Hon utvecklar emellertid inte frågan om talarens status i ett längre resonemang.

30 Yun Lee Too, "Epideictic genre", 251-252.

31 Walter H. Beale, "Rhetorical performative discours: A new theory of epideictic", *Philosophy and Rhetoric*, 4 (1978), 224.

32 Ibid., 225.

Vidare argumenterar Beale att det epideiktiska talet ”argue something about the world of action”.³³ Michael Carter går i ”The Ritual Function of Epideictic Rhetoric: The Case of Socrates’ Funeral Oration” ett steg längre och utgår från ritens som det epideiktiska talets topos. Carter menar att det rituella innehåller en annan sorts kunskap än andra diskurser, att den konstituerar och upprätthåller gemenskapen, samt att den religiösa ceremonin erbjuder de medverkande ledning i hur de skall leva sina liv. Hur Carter tänker sig att det epideiktiska talet förhåller sig till ritens demonstrerar han utifrån Sokrates begravningstal i Platons *Menexenos*, och kommer till slutsatsen att det är ”by understanding epideictic as ritual that these functions become clear”.³⁴ I ”The Public Value of Epideictic Rhetoric” ifrågasätter och anknyter Cynthia Miecznikowski Sheard till Carters resonemang genom att argumentera för att den epideiktiska retoriken har en viktig social och samhällslig funktion i likhet med genrer som knutna till politik och juridik. Det epideiktiska talets funktion är, enligt Miecznikowski Sheard, att utgöra ”a rhetorical gesture that moves its audience toward a process of critical reflection [...] envisioning and actualizing alternative realities, possible worlds”.³⁵ Grundtanken i hennes resonemang är att åskådarna inte, som hos Aristoteles, skall betraktas som passiva åskådare, utan som ”an opportunity for participation and engagement”.³⁶ Att frimurarnas ritual och symboliskt inredda logerum understöder talmannens retoriska framförande är ett faktum. Därför finns det anledning till att, i min större studie över det svenska frimureriet, återkomma till relationen mellan rit, rum och retorik.

Konklusion

I den aktuella talsituationen är Reuterholm medveten om att hans anförande rör sig mellan det slutna och det offentliga, i samspel med det rituella rummet liksom mot den politiska sfären utanför logen. Det senare när han kallar bröderna i logen för en ”en inskräncktare krets” (9) Detta väcker frågan om relationen mellan en sluten och en öppen offentlighet, båda motpoler till det privata. Den öppna offentligheten (stat-kungamakt) omfattar samhället, den slutna offentligheten begränsas till sällskapet (klubben, salongen etc).³⁷ De kännetecknas av kommunikativt handlande och är ”öppna för offentlig interaktion”,³⁸ som Habermas uttrycker det.

Reuterholms retoriska strategi är att motsvara åhörarnas både frimureriska och politiska förväntningar. Som vi har sett inleds talet med en bred öppning där han

33 Ibid., 225.

34 Michael F. Carter, ”The Ritual Function of Epideictic Rhetoric: The Case of Socrates’ Funeral Oration”, *Rhetorica*, 3 (1991), 231.

35 Cynthia Miecznikowski Sheard, ”The Public Value of Epideictic Rhetoric”, *College English*, 7 (1996), 787.

36 Ibid., 788.

37 Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet*, 35. Habermas är inte konsekvent i sina kategoriseringar av privat-offentligt men i sin definition: ”Den borgerliga offentligheten kan först och främst förstås som de till publik församlade privatpersonernas sfär.”

38 Ibid., 11.

återupprepade gånger söker legitimera sig själv och sitt uppdrag, en avvikelse eftersom normen var ett mer genomskinligt talarjag. I talets huvuddel följer parentationer över kungen och frimurarbröderna, en kombination av individuell och kollektiv minnesteckning utan egentliga biografiska avsnitt. Därtill kommer en hyllning av den unge och närvarande kungen. Detta gör talet såväl presentisk som framåt- och bakåtblickande, vilket förklaras av att talet utgör en genrehybrid – en blandning av minnes- och hyllningstal. Den retoriska spänningen i detta ligger inte bara i flera foci utan även i skilda förhållningssätt till dygden. Aforismen *De mortuis nil nisi bonum*, som betyder 'om de döda inget annat än gott', gäller för hyllningen av de avlidna bröderna medan hyllningen över Gustav IV Adolf är prövbar i framtiden sett till hans förväntade gärningar. Tidigare ställde jag mig frågan om vilket hyllningsobjektet är i högtidstalet, och kan nu konstatera, att Reuterholms fria behandling av lovtalet innebär att han etappvis sätter sig själv, den mördade kungen, de avlidna kapitelbröderna, liksom den nye kungen i fokus. Reuterholm fullgör därmed sitt uppdrag som talman genom att hylla dem som hyllas bör – retoriskt sett genom genreblandning – med det underliggande syftet att befästa sin egen maktsställning, och detta på en sluten retorisk arena inom den gustavianska offentligheten.

Referenser

- Alm, Mikael. *Kungsord i elfte timmen. Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772-1809*. Diss. Stockholm, Atlantis, 2002.
- Anderberg, Göran: "Reuterholm – vännen på gott och ont", *Hertig Carl och det svenska frimureriet*, red. Dan Eklund, Sten Svensson och Hans Berg, 298-331. Uppsala: Svenska Frimurare Orden, 2010.
- Beale, Walter H. "Rhetorical performative discourse: A new theory of epideictic", *Philosophy and Rhetoric* 4 (1978), 221-246.
- Barber, Malcolm. *Det nya ridderskapet. Tempelherreordens historia [The New Knighthood. A history of the Order of the Temple*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994]. Övers. Joachim Retzlaff. Stockholm: B. Östlings bokförlag, Symposion, 1996.
- Carter, Michael F. "The Ritual Function of Epideictic Rhetoric: The Case of Socrates' Funeral Oration", *Rhetorica* 3 (1991), 209-232.
- Chripinsson, John. *G. A. Reuterholm. Den gråtande diktatorn*. Stockholm: Prisma, 2008.
- Curtius, Ernst. *Europäisches Literatur und Lateinisches Mittelalter*. Bern: Francke 1948.
- Habermas, Jürgen. *Borgerlig offentlighet. Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället [Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. (Luchterhand, Neuwied 1962) 4 uppl., övers. Joachim Retzlaff. Lund: Arkiv, 2003.
- Hall Jamieson, Kathleen & Karlyn Kohrs Campbell. "Rhetorical Hybrids: Fusions of Generic Elements", *Quarterly Journal of Speech* 68 (1982), 146-157.
- Hillman, Rolf. *Gustaviansk retorik. Stilstudier i Svenska akademiens med stora priset belönade äreminnen 1786-1803*. Diss. Stockholm: Svenska bokförlaget 1962.
- Jacob, Margaret C. *Living the Enlightenment. Freemasonry and Politics in Eighteenth-Century Europe*. Oxford: Oxford University Press, 1991.
- Lekeby, Kjell (red.). *Gustaviansk mystik. Alkemister, kabbalister, magiker, andeskådare och skattgrävare i den esoteriska kretsen kring G. A. Reuterholm, hertig Carl och hertiginman Charlotta 1776-1803*. Sala/Södertälje: Vertigo, 2010.
- Lindqvist, Janne. *Dygdens förvandlingar. Begreppet dygd i tillfallestryck till handelsmän före 1780*. Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet, 38. Diss. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2002.
- Lönnerth, Erik. "Gustaf Adolf Reuterholm. Minnesteckning av herr Lönnerth", *Svenska Akademiens handlingar från år 1986*, 30. Stockholm: Svenska Akademien, 2001, 43-56.
- Mattrickell och förteckning på storcapitlet i Stockholm, samtelige herrar, riddare och ledamöter år 1785*, nr 161.3, Svenska Frimurare Ordens arkiv, Stockholm.
- Miecznikowski Sheard, Cynthia. "The Public Value of Epideictic Rhetoric", *College English* 7 (1996), 765-794.
- Matuschek, Stefan. "Epideiktische Beredsamkeit", i *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, red. Gert Ueding, band 2. Tübingen: Max Niemeyer Verlag 1994, 1258-1267.
- Nylund, Martin. *G. A. Reuterholm under förmyndartiden 1792-1796*. Diss. Uppsala: Appelbergs boktryckeri, 1917.
- Reuterholm, Gustav Adolf. *Tal hållit inför hans kongl. maj:t samt hans kongl. höghet hertigen af Södermanland, i Stora Frimurare Logen på Riddarholmen den martii 1793 [...]*. Stockholm: Kungliga tryckeriet, 1793.
- Ridderstad, Per S. "Vad är tillfällesdiktning? En kort översikt", *Personhistorisk tidskrift* 3 (1980), 25-41.
- Skimmel, Michael S.; Hearn, Jeff ; Connell R. W. (red.). *Handbook of Studies on Men & Masculinities*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 2005.
- Stenberg, Göran. *Döden dikterar. En studie av likpredikningar och gravtal från 1600- och 1700-talen*. Diss. Stockholm: Atlantis, 1998.
- Storm Villadsen, Lisa, "Kan man undskylda fortidens feljtrinn?", *Rhetorica Scandinavica* [tema-numer: epideiktisk retorik], 36 (2005), 65-77.
- Söderlind, Solfrid (red.). *Gustav Adolf Reuterholm och den gustavianska porträttkonsten*. Nationalmusei utställningskatalog 542. Stockholm: Nationalmuseum, 1991.

- Tarkiainen, Kari. "Gustav Adolf Reuterholm", *Svenskt Biografiskt Lexikon*, häfte 146, 43-47. Stockholm: Svenskt Biografiskt Lexikon, 1998.
- Too, Yun Lee. "Epideictic genre", i *Encyclopedia of Rhetoric*, red. Thomas O. Sloane, 251-257. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- von Vegesack, Thomas. *Smak för frihet. Opinionsbildningen i Sverige 1755-1850*, Stockholm: Natur och kultur, 1995.
- Österberg, Eva. "Vännerna och jaget. Att bli individ tillsammans med andra", i *Förmoderna livshållningar. Dygder, värden och kunskapsvägar från antiken till upplysningen*, red. Marie Lindstedt Cronberg & Catharina Stenqvist, 50-72. Lund: Nordic Academic Press, 2008.